

Helena Datner

Żydowski Instytut Historyczny
<https://orcid.org/0000-0002-6548-1496>

**Archiwum Ringelbluma. Antologia, oprac. Marta Janczewska,
Jacek Leociak, wstęp Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy
im. Ossolińskich, 2019, CXIX + 936 s.**

Jubileusz serii

Antologia tekstów z Archiwum Ringelbluma ukazała się jako 334. tom wydawnictwa „Biblioteka Narodowa” Ossolineum w serii I („Literatura polska”) i jako 650. wydany ogółem (pozostałe tomy tworzą serię II, „Literatura obca”). Działo się to w setnym, jubileuszowym roku istnienia wydawnictwa. Ukazanie się w „Bibliotece Narodowej” wyboru tekstów z Konspiracyjnego Archiwum Getta Warszawy oznacza, że zapis żydowskiego doświadczenia został uznany za przynależny do kultury polskiej. „Przedmiot żydowski” pojawił się do czasu wydania *Antologii* raz: w roku 1958 w serii „Literatura obca” zostały wydane opowiadania Icchoka Lejbusza Pereca¹. Zakwalifikowanie prozy Pereca, który większość życia spędził i tworzył w Warszawie, do „literatury obcej”, pokazuje stan świadomości społecznej przyjmującej etniczną definicję narodu jako oczywistość, z czego wynika „oczywista” obcość literatury powstałej nie po polsku. Wydanie *Antologii* przydało „Bibliotece Narodowej” charakteru obywatelskiego. Olga Tokarczuk w jubileuszowej księdze serii postulowała takie właśnie rozszerzenie profilu, dopominając się „o włączenie do świadomości czytelniczej «Biblioteki Narodowej» literatur nie tylko po polsku, ale i w językach narodowych, których używali obywatele polscy żyjący w obrębie państwa polskiego, a więc tworzący literaturę jako współobywatele – takich jak jidysz czy hebrajski”². Gdyby wydanie *Antologii* okazało się znakiem trwalszej tendencji w polityce wydawniczej „Biblioteki Narodowej”, byłaby to zmiana istotna.

Archiwum Ringelbluma w „Bibliotece Narodowej” poza symbolicznym wprowadzeniem dokumentów najważniejszego historycznie doświadczenia żydowskiego w obręb kultury polskiej ma także ważny aspekt praktyczny: zarówno pre-

¹ Icchok Lejbusz Perce, *Wybór opowiadań*, tłum. oprac. przypisów Anna Dresnerowa, wstęp Bernard Mark, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.

² *Biblioteka Narodowa 1919–2019. Księga jubileuszowa serii*, red. Stanisław Bereś, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019, s. 437

stiz serii, jak i starannie przygotowana, ale „skrócona” w porównaniu z oryginałem (całym Archiwum) wielkość wydawnictwa³, powinny sprzyjać, przynajmniej teoretycznie, zaznajomieniu polskiego czytelnika z doświadczeniem Zagłady. Jego znajomość jest w Polsce dramatycznie niska albo, często, całkowicie skrzywiona⁴.

Historia badań nad destrukcją życia żydowskiego

Wydanie *Antologii* zbiegło się z prawie ukończoną edycją całości Archiwum przez Żydowski Instytut Historyczny, co ułatwiło, a właściwie umożliwiło odpowiedzialną pracę antologistów. Trzydzieści trzy tomy opublikowane w latach 1997–2019 przez Żydowski Instytut Historyczny⁵ to pierwsze, zwięzione sukcesem, wydanie całości zebranego materiału z dziedziny badań nad destrukcją życia żydowskiego; ten nurt badań miał początek na początku wieku XX.

Lata osiemdziesiąte wieku XIX, potem przełom stuleci, znaczyły na terenie Cesarstwa Rosyjskiego krwawe pogromy. Społeczeństwo żydowskie przystąpiło do samoobrony, traktując dokumentowanie mordów jako jedną z najważniejszych jej form. Samoobrona tego rodzaju miała z jednej strony służyć psychicznym potrzebom prześladowanych, zmniejszać poczucie bezsilności, z drugiej zaś celom konkretnym – walce o sprawiedliwość i prawa Żydów. Na czele komitetu, który kierował zbieraniem świadectw po pogromie w Kiszyniowie (1903) stanęli żydowscy intelektualiści; metodologii, zakorzenionej w nowej filozofii żydowskiej historii, dostarczył Szymon Dubnow⁶. Do Kiszyniowa wkrótce po pogromie udał

³ Całość Archiwum wedle ostatniego uporządkowania liczy 3040 dokumentów (jednostek archiwalnych), *Antologia* prezentuje 103 z nich (Jacek Leociak, *Wstęp* [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019 [dalej *Antologia*], s. XCIX).

⁴ W ostatniej dekadzie pojawiły się prace, głównie antropologów kultury i literaturoznawców, które analizują skrzywienie obrazu Zagłady w świadomości społecznej, por. ostatnio opublikowane: *Opowieść o niewinności. Kategoria świadka Zagłady w kulturze polskiej (1942–2015)*, red. Maryla Hopfinger, Tomasz Żukowski, Warszawa: IBL PAN, 2018; Tomasz Żukowski, *Wielki retusz. Jak zapomnieliśmy, że Polacy zabijali Żydów*, Warszawa: Wielka Litera, 2018; Bożena Keff, *Strażnicy fatum. Literatura lat powojennych o Zagładzie, Polakach i Żydach. Dyskurs publiczny wobec antysemityzmu*, Warszawa: Wydawnictwo „Krytyki Politycznej”, 2020.

⁵ Pierwszy tom pod redakcją Ruty Sakowskiej ukazał się w roku 1997, drugi i trzeci trzy lata później. Po przerwie, w latach 2011–2019 wydano 30 tomów, trzy ostatnie są w przygotowaniu, por. „Spis wszystkich tomów edycji Konspiracyjnego Archiwum Getta Warszawy – Archiwum Ringelbluma” (Leociak, *Wstęp* [w:] *Antologia*, s. CXII–CXIV). Nie wolno jednak przeczyć publikowania od końca lat czterdziestych fragmentów Archiwum na łamach „Bleter far Geszichte”, „Biuletynu Żydowskiego Instytutu Historycznego” czy wydania w 1961 i 1963 r. *Kroniki i Stosunków polsko-żydowskich* Emanuela Ringelbluma, opublikowanych jako całość w jidysz: *Ksowim fun warszawer geto*, t. 1–2). Szczególne zasługi jako edytorzy Archiwum mieli Artur Eisenbach i Ruta Sakowska.

⁶ Laura Jokusch, *Chroniclers of Catastrophe: History Writing as a Jewish Response to Persecution before and after the Holocaust* [w:] *Holocaust. Historiography in Context. Emergence,*

się poeta języka hebrajskiego Chaim Nachman Bialik, by zorganizować, w myśl starannie przemyślanej koncepcji, dokumentowanie pogromu. W jej centrum miały stać relacje ofiar i świadków, zbierane wedle wszechstronnego kwestionariusza⁷. Zgromadzone materiały z rosyjskiego i jidysz miały być przetłumaczone na hebrajski i wydane, do czego nigdy nie doszło. Wedle podobnych założeń odbywało się dokumentowanie zbrodni popełnianych na Żydach w czasie pierwszej wojny światowej i w pogromach lat powojennych na Ukrainie, ani razu jednak nie zakończyło się to wydaniem całości zebranych materiałów⁸. To dramatyczny, w mym pojęciu, aspekt tego, co Laura Jokusch za Filipem Friedmanem nazwała Churban Forszung⁹, badaniami nad destrukcją żydowskich społeczności. Do tego nurtu zaliczyła tworzenie archiwów dokumentujących los Żydów w czasie drugiej wojny światowej, z Archiwum Ringelbluma na czele.

Redaktorzy

Z powstałej na początku istnienia serii „Biblioteka Narodowa” deklaracji celów jej wydawania wynika, że opracowanie poszczególnych tomów ma być naukowe, dokonane przez „najlepszych znawców”, ale jednocześnie „jasne i przystępne”, by mogło służyć „kształcącej się młodzieży”¹⁰. Chcąc popularyzować, trzeba być najpierw specjalistą.

Marta Janczewska jest znawczynią materii, którą zawiera *Antologia* – opracowała dwa tomy pełnej edycji Archiwum¹¹ oraz wojenne dzienniki i wspomnienia Żydów¹². Jej charakterystyka Archiwum jako „dzieła globalnego” jest trwałym dorobkiem krytycznego spojrzenia na literaturę zagładową¹³. Istnienie pełnej

Challenges, Polemics and Achievements, red. David Bankier, Dan Michman, Jerusaleń: Yad Vashem, 2008, s. 141–145.

⁷ Jokusch, *Chroniclers of Catastrophe...*, s. 138–139.

⁸ O destrukcji społeczności żydowskich na Ukrainie w latach 1917–1921 zebrano kilkanaście tysięcy dokumentów: świadectw, dzienników, listów, protokołów. Dokumentacja dotyczyła 1350 pogromów w 750 miejscowościach; każdy dokument miał trzy kopie. Z przygotowanych siedmiu tomów ukazały się dwa (Jokusch, *Chroniclers of Catastrophe...*, s. 150–152).

⁹ Termin „Churban forszung”, wedle Laury Jokusch, został użyty po raz pierwszy przez Filipa Friedmana na Konferencji Komisji Historycznych w Paryżu w roku 1947 (Jokusch, *Chroniclers of Catastrophe...*, s. 137). Termin ten przywołuje Jacek Leociak we wstępie do *Antologii*, powołując się na Bożenę Keff (Leociak, *Wstęp [w:] Antologia*, s. LXXIV).

¹⁰ Z deklaracji z pierwszych tomów „Biblioteki Narodowej” zamieszczonej w księdze *Biblioteka Narodowa 1919–2019...*, strona, niepaginowana.

¹¹ *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 12: *Rada Żydowska w Warszawie (1939–1943)*, Warszawa: ŻIH i WUW, 2014; t. 14: *Obozy pracy przymusowej*, Warszawa: ŻIH i WUW, 2015.

¹² Ostatnio wydała: Stanisław Adler, „*Żadna blaga, żadne kłamstwo...*” *Wspomnienia z warszawskiego getta*, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018.

¹³ Marta Janczewska, *Archiwum Ringelbluma jako tekst globalny [w:] Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*, red. Sławomir Buryła, Dorota Krawczyńska, Jacek Leociak, Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna i IBL PAN, 2012, s. 166–173.

edycji Archiwum nie zwolniło, zgodnie z instrukcją wydawniczą i zawodową odpowiedzialnością, od badania zgodności tekstu, który ma się ukazać, z oryginałem¹⁴, sprawdzenia jakości tłumaczenia¹⁵ czy uzupełnienia, czasem uproszczenia, przypisów. Teksty, które weszły do *Antologii*, nie są po prostu przepisane z wydania całkowitego; do ich edycji włączona została normalna procedura korygowania i ulepszania kolejnych wydań.

Jacek Leociak ponad dwadzieścia lat temu wydał książkę *Tekst wobec Zagłady*¹⁶, której tezy są, w pewnym sensie, coraz bardziej aktualne. Doświadczenie Zagłady jest poznawalne: „Getto poddaje się opisowi uniwersalnym kodem symbolicznym, daje się wpisać w kulturowe matryce”, można stosować do jego zapisów krytyczne narzędzia kulturoznawstwa¹⁷. Zagłada nie jest obszarem kulturowej dziury: „Teza, że Holocaust jest potworną aberracją i zerwaniem zasadniczej ciągłości kultury i cywilizacji, jest raczej pobożnym życzeniem historyków i socjologów”¹⁸. Leociak przestrzegał przed skutkami braku analizy i refleksji nad Zagładą: „Nierozpoznana do końca i umieszczona poza naszym horyzontem poznawczym ciemna strona nowoczesnej cywilizacji stanowi realne zagrożenie. Nie są w stanie przeciwstawić mu się skutecznie ani rocznicowe wezwania do potępienia zła [...], ani przestrogi przed powtórzeniem się tragedii”. My, „adresaci świadectwa”, nie powinniśmy poprzestać na potępieniu zła. „Powinniśmy”, pisał Leociak, „na nie odpowiedzieć, to znaczy podjąć ryzyko rozumienia”¹⁹. Trzeba czytać to, co zapisali dla nas ginący, i starać się „to” zrozumieć.

Wyposażeni w takie idee i przeświadczenia, uzupełnione znajomością konkretnego historycznego i doskonałą znajomością samego Archiwum, autorzy opracowania *Antologii* dokonali wyboru tekstów.

Literackość *Antologii*

Literackość *Antologii* – tak jej autorzy określają charakter swego wyboru, zgodny z charakterem serii, w której tom się ukazuje, swoimi zainteresowaniami i przeświadczeniami. Literackość rozumiana jest przez nich szeroko, w punkcie wyjścia jest postawieniem w centrum uwagi nie wydarzenia, ale tekstu i jego specyfiki gatunkowej. Ponadto „literatura” to zapis osobistego doświadczenia. Zastosowanie tak rozumianych kryteriów literackości umożliwiło twórcom

¹⁴ Instrukcja dla autorów serii „Biblioteka Narodowa” [w:] *Biblioteka Narodowa 1919–2019...*, s. 175: „wydawca odpowiada za zgodność tekstu z oryginałem”. Takiemu sprawdzeniu podlegały wszystkie teksty wybrane do *Antologii*, napisane po polsku (informacja przekazana przez Martę Janczewską).

¹⁵ Konsultantką tłumaczeń z jidysz była Mirosława Bułat.

¹⁶ Jacek Leociak, *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*, wyd. 1, Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 1997

¹⁷ *Ibidem*, s. 325.

¹⁸ *Ibidem*, s. 34

¹⁹ *Ibidem*, s. 327.

antologii pozostawienie na boku dokumentów urzędowych, spisów, statystyk, wszelkich zgromadzonych w Archiwum tekstów, które, na pierwszy rzut oka przynajmniej, nie są emanacją autorskiego „ja”. Kryterium to umożliwiło też klarowny podział materiału prezentowanego w wyborze²⁰.

Ważnym wkładem do charakterystyki literatury zagładowej było rozwinięcie przez Leociaka²¹ i Janczewską²² „formuły groteski”, odkrytej przez Rachelę Auerbach. Groteskowość obrazu to taka niewspółmierność jego części składowych, która sprawia, że świat staje się obcy; staje się światem, w którym nie możemy żyć, ale żyjemy. Być może, jak pisze Leociak, jest to istota doświadczenia Zagłady. Groteskowe w tym sensie są liczne obrazy zawarte w dokumentach Archiwum Ringelbluma.

Skupienie tekstów z Archiwum w jednym tomie i zastosowanie kryterium literackości przy ich wyborze sprzyja lekturze ciągłej, czytania od deski do deski, bo od książki nie można się oderwać. Powiem ostrożnie: zgromadzone w *Antologii* materiały pozwalają, takie ma się odczucie, zbliżyć się do doświadczenia Zagłady.

Czas już może, żeby mówiąc o twórcach Archiwum i na ogół podkreślając różnorodność ich zaplecza społecznego i politycznego²³, wspominać konkretniej o tym, co ich łączyło: empatycznej przenikliwości i wrażliwości społecznej, osadzonej często w lewicowo-syjonistycznym światopoglądzie. Można zaryzykować hipotezę, że to połączenie radykalizmu społecznego i mocnego związku z narodem żydowskim oraz dopuszczenie (inaczej niż Bund), że siedziba narodu Żydów może znajdować się poza Polską, sprzyjało przenikliwemu widzeniu rzeczywistości. Ich teksty na ogół uświęcają cierpienie, nie uświęcają narodu. Część zawiera spostrzeżenia i analizy, które mogłyby stać się punktem wyjścia do wciąż nieistniejącej całościowej socjo- i psychospołecznej analizy rzeczywistości getta. Przykłady pierwsze z brzegu: pisarz Hilel Cejtlin widzi błyskawicznie postępujący proces asymilacji językowej (getto jego zdaniem mówi po polsku) i galopującą sekularyzację²⁴. Gustawa Jarecka, protokolantka Rady Żydowskiej,

²⁰ *Antologia* składa się z trzech zasadniczych części: część I: Literatura dokumentu osobistego; część II: Teksty literackie; część III: Literatura religijna. Ta ostatnia część łamię podział gatunkowy, ale jej wyodrębnienie jest uzasadnione.

²¹ „Jest pewna szczególna postać zapisu, która zdaje się dotyczyć tego, co niedotykalne, [...] sięgać do samego jądra doświadczenia Zagłady. Chodzi o odkrytą w pismach Racheli Auerbach i obecną także w innych świadectwach formułę groteski. Tak ukształtowany zapis odsłania coś, co nie poddaje się osądowi i rozumieniu – niedającą się oswoić obcość i obezwładniającą groźbę” (Leociak, *Tekst wobec Zagłady...*, s. 325).

²² „[...] patrząc na gnijące trupy, Auerbach dostrzega, że wewnętrzną właściwością świata jest groteska. Wolfgang Kayser określa groteskę jako świat, który stał się obcy” (Marta Janczewska, *Codziennosc i niecodziennosc Zagłady* [w:] *Literatura wobec Zagłady...*, s. 130–131).

²³ Leociak, *Wstęp* [w:] *Antologia*, s. LXII.

²⁴ Hilel Cejtlin, *Odpowiedź na ankietę dotyczącą oceny sytuacji ludności żydowskiej w getcie warszawskim* [w:] *Antologia*, s. 317–319.

opisując spotkanie Rady z władzami niemieckimi 22 lipca 1942 r., wskazuje na prosty mechanizm psychologiczny, który przez zapewnienie, że oni sami pozostaną na miejscu, wywołał natychmiastowe osłabienie reakcji członków Rady i pracowników Gminy na szykowaną hekatombę „wysiedlenia”²⁵. Prezentowana w *Antologii* opowieść o dobrych Niemcach²⁶ i pomocnym Chrześcijaninie²⁷ kojarzy się z ideą Jehudy Bauera, dla którego sens edukacji o Zagładzie zasadza się na samej możliwości wystąpienia zachowań przeciwnych do powszechnego u Niemców i Polaków pędu do mordowania i wydawania²⁸.

Niezwykle jest przesunięcie znaczenia „śmierci heroicznej”: w wielkiej moście pogrzebowej, jaką jest fragment dziennika Nechemiasza Tytelbauma. Opisuje on (podobnie jak Rachel Auerbach) ciała zmarłych złożone w szopie na cmentarzu przy Gęsiej i oddaje hołd poległym w nierównej walce z głodem. Wynosi, uświęca niewyobrażalne cierpienie. Oddaje gnijącym ciałom godność, ich właścicieli wpisując w poczet bohaterów²⁹.

Rabin Szymon Huberband dokonał operacji uświęcenia (włączenia do „czynnego kidusz ha Szem”) tych, którzy nie poddali się niemieckiej przemocy i nie zaakceptowali rozumowania, że należy oddać żądany kontyngent Żydów, żeby uratować innych³⁰. Huberband tworzy źródło historyczne, spisując nazwiska i miejscowości, gdzie przywódcy żydowscy odmówili poświęcenia jednych, żeby uratować innych. To mało chyba znane głosy w wielkim temacie oceny takich przywódców, jak Mordechaj Chaim Rumkowski.

Braki

Wybór na końcu zawsze jest subiektywny; wybór dokumentów z tak dużego zbioru, jakim jest Archiwum, tym bardziej. Najważniejsze, że lektura całości daje, sygnalizowane wcześniej, poczucie zbliżenia się do tamtego doświadczenia, do losu zamordowanych. Archiwum jest potężnym źródłem, *Antologia* – starannie

²⁵ Gustawa Jarecka pisała: „Ten brak zmysłu społecznego uderzył rykoszetem gromady ludzkie [...]. Prymitywne obliczenie rozkazodawców oparte na braku organizacji mas, na zaniku zmysłu społecznego nie zwiodło w żadnym szczególe” (*eadem*, Relacja pt. *Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć* [w:] *Antologia*, s. 378).

²⁶ Autor nieznany, *Inny niż wszyscy – dr Neuman* [w:] *ibidem*, s. 461.

²⁷ Autor nieznany, Relacja pt. *Anno 1940. Chrześcijanin pomaga przejść bezpiecznie Żydowi przez ulice Warszawy, ogarnięte pogromem* [w:] *ibidem*, s. 268–269.

²⁸ Yehuda Bauer, *The Context of The Holocaust Phenomena*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2000, nr 1, s. 14–15.

²⁹ Nechemiasz Tytelman pisał: „Ja nie mogę wyrzec się obowiązku składania ostatniej posługi naszym największym bohaterom narodowym i męczennikom. Tak, te setki i tysiące ludzi, którzy leżeli i leżeć będą w tej szopie, to najwięksi narodowi bohaterowie. [...] Przystąpili bowiem do wielkich, strasznych zmagania i okrutnego zakładu [...] z własnymi zmysłami oraz członkami, z sercem, krwią i umysłem – z najczulszymi wnętrznościami” (*idem*, *Dziennik (fragment): Relacja z cmentarza na Gęsiej* [w:] *Antologia*, s. 64–65).

³⁰ Szymon Huberband, Opracowanie pt. *Kidusz ha Szem* [w:] *ibidem*, s. 903–913.

przygotowanym wprowadzeniem do niego. To zobowiązuje. Wstęp do niej, który na dodatek dla czytelnika mniej obeznanego z materią w niej zawartą, będzie nie tylko przewodnikiem po całości tomu, lecz także źródłem wiedzy o Zagładzie, ma mankamenty różnej wagi. Jeden powoduje skrzywienie obrazu Zagłady.

Autorzy opracowania wybierali teksty z całej puli Archiwum³¹; opublikowali 103 dokumenty, z których większość została napisana po polsku. To interesujący rezultat; szkoda, że nie opatrzyli go komentarzem. Znaczna grupa stałych współpracowników Archiwum była dwujęzyczna: Ringelblum pisał swoją *Kronikę* w jidysz, a *Stosunki polsko-żydowskie* po polsku; dla Racheli Auerbach pisanie w jidysz było ważną deklaracją ideową, ale pisała też po polsku. Inni po prostu (?) pisali w jidysz. Inni – równie po prostu (?) pisali po polsku. Czy można przyporządkować typy tekstów występujących w Archiwum do poszczególnych języków (poza oczywistą sprawą pisanych po hebrajsku tekstów religijnych), czy też właśnie nie? Analiza, a choćby impresja dotycząca posługiwania się językami przez piszących do Archiwum byłaby dużym wkładem edukacyjnym.

Potencjalnie niebezpieczeństwo (przecież wbrew intencjom autorów opracowania!) pomniejszenia wagi Archiwum Ringelbluma niesie pojęciowe rozdzielanie „źródła historycznego” i „doświadczenia”. Nie jest to kwestia poruszana we wstępie frontalnie, ale w tym „źródłoznawczym” temacie mała nawet wzmianka może powodować duże konsekwencje. Jacek Leociak stwierdza: „Materiały zgromadzone w podziemnym archiwum Getta Warszawy są czymś więcej niż tylko źródłem historycznym, są świadectwem rozumianym jako zapis doświadczenia Zagłady [...]”³². Dalej zauważa, że „ten nieodłączny komponent subiektywizmu wywołuje nieufność tradycyjnych historyków i skłania ich do ostrożności w korzystaniu z tego typu źródeł”³³.

Nie jest potrzebne całe instrumentarium współczesnej humanistyki, by uznać dokumenty zgromadzone w Archiwum Ringelbluma za źródło historyczne *per se*, jeśli przez historię nie rozumie się tylko spisu wydarzeń. Już Filip Friedman tuż po wojnie pisał, że emocje i zaangażowanie składających relacje są „rękojmią autentyczności [...] przeżyć i ich historycznej prawdy”³⁴. Roman Zimand, który

³¹ Wszystkie dokumenty były już wówczas przetłumaczone na polski, wyboru dokonano z tego „polskiego” zbioru. W całym Archiwum jest około 1470 dokumentów napisanych po polsku, w jidysz – około 1120, po hebrajsku – 80 (Leociak, *Wstęp* [w:] *Antologia*, s. LXXIV). W *Antologii* znalazły się 74 teksty polskie, 26 jidyszowych, 3 hebrajskie (*ibidem*, s. XCIX).

³² *Ibidem*, s. LXXXIX.

³³ *Ibidem*, s. XCI.

³⁴ Filip Friedman, *Przedmowa* [w:] Szymon Datner, *Walka i zgoda białostockiego ghetta*, wyd. 1, Łódź: CŻKH, 1946, cytuję wedle wydania krytycznego prac Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, Warszawa: ŻIH, 2014, s. 29. Friedman pisał jeszcze: „W pracy dr. Datnera, podobnie jak w wielu innych pracach z tego okresu, momenty autobiograficzne i ścisłe historyczne muszą się zatem przeplatać. Refleksje autora i jego nastroje udzielają się czytelnikowi. Refleksje te są zresztą same przez się materiałem historycznym [...]. Ta osobista nuta [...] to rzecz bardzo istotna. Doceniając w pełni starania autora o jak najdalej idący obiektywizm

na grunt literaturoznawstwa przeniósł analizę dokumentów osobistych³⁵, był socjologiem. Definicja dokumentu osobistego i określenie jego roli w humanistyce opiera się na pojęciu współczynnika humanistycznego. To klasyczna, jedna z podstawowych w socjologii, koncepcja rzeczywistości społecznej: wedle jej twórcy, Floriana Znanieckiego, jest ona tym, co dane jest ludziom w doświadczeniu, jest taka, jak ją ludzie widzą, innej nie ma. Szkoda, że Jacek Leociak tak ostrożnie formułuje tezę o „tradycyjnych historykach”, którzy przecież nie tylko byli „ostrożni” w korzystaniu ze „źródeł subiektywnych”, czyli relacji, ale odrzucali je pod tym właśnie pretekstem; w istocie chodziło o te relacje żydowskie, których tezy odbiegały od historycznego i społecznego konsensusu. Pouczająca była pod tym kątem dyskusja o źródłach historycznych towarzysząca książkom Jana Tomasza Grossa³⁶. Figura „żydowskiego świadectwa”, pomniejszanie jego wagi, a także odrzucania jako źródła w sposób „oczywisty” nieobiektywnego, ma długą i bogatą tradycję³⁷.

Można ostrożność opinii autora wstępu złożyć częściowo na karb formuły opracowania wydawnictwa „Biblioteki Narodowej”, którą ściśle reguluje instrukcja wydawnicza. Jeden z jej punktów głosi: „We Wstępie należy unikać szerokich polemik z autorami posiadającymi inne poglądy na dane zagadnienie”, a w razie potrzeby czynić to „w sposób zwięzły”³⁸. Jednak we wstępie do *Antologii* nie wystąpiła żadna polemika; co więcej, sądzić można, że sam Jacek Leociak ma dość wąską koncepcję „źródła historycznego”, skoro twierdzi, że materiały Archiwum są „czymś więcej” niż takim źródłem. Szkoda, że mając okazję do niesienia kaganka źródłoznawczej oświaty, autor wstępu z niej nie skorzystał.

Z zauważonych drobnych potknięć wstępu: Joint nie był organizacją członkowską, nie można było do niego „wstąpić”³⁹. Szymon Datner nie należał do współpracowników podziemnego archiwum getta białostockiego⁴⁰, choć o pomyłkę tu łatwo: w czasie wojny prowadził kronikę, o czym Jacek Leociak wspo-

w przedstawianiu biegu wydarzeń, widzimy właśnie w tym bezpośrednim, uczuciowym podejściu do opisywanej przezeń tragedii [...] rękojmię autentyczności jego przeżyć i ich historycznej prawdy” (*ibidem*).

³⁵ Pisze o tym Jacek Leociak we wstępie do *Antologii* (s. XC–XCI).

³⁶ Omówienie dyskusji po *Sąsiadach*, ze szczególnym uwzględnieniem kwestii źródeł zob. Piotr Forecki, *Od „Shoah” do „Strachu”. Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010, s. 300–317. Po *Złoty chlebiec* zob. np. Joanna Tokarska-Bakir, *Historia jako księgowość kreatywna*, „Dwutygodnik.pl”, 2011, <http://www.dwutygodnik.com/artukul/1956-historia-jako-ksiegowosc-kreatywna> (dostęp 27 VIII 2020 r.).

³⁷ Na przykład całkowite pominięcie głosu ofiar w publikacjach międzywojennych o pogromie we Lwowie, por. Grzegorz Gauden, *Lwów – kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918*, Kraków: Universitas, 2019. Była to sytuacja nagminna.

³⁸ Instrukcja dla autorów serii „Biblioteka Narodowa”, napisana przez Wacława Borowego osiemdziesiąt lat temu, obowiązuje do dziś, zob. *Biblioteka Narodowa 1919–2019...*, s. 172.

³⁹ Leociak, *Wstęp* [w:] *Antologia*, s. XLIII.

⁴⁰ *Ibidem*, s. LXXXIII.

mina, a po wojnie zasilił obfitą dokumentacją białostocką Wojewódzką Żydowską Komisję Historyczną.

Skrzywienie obrazu

Zaskakującym pominięciem wstępu jest brak omówienia wymiaru „stosunek Polaków do Żydów”. To już nie tylko brak, ale utrwalanie skrzywionego obrazu Zagłady. W prozdziאלach „Kontekst historyczny” i „Etapy Zagłady. Akcja «Reinhardt»” nie ma o tym ani słowa. Pojawia się wzmianka o polowaniu na Żydów, ale nie jest jasne, kim byli myśliwi⁴¹. W zamieszczonej w *Antologii bibliografii* występuje książka Jana Grabowskiego⁴², autor wstępu nie uczynił z niej, niestety, użytku. Tymczasem teksty w *Antologii* pełne są obrazów ilustrujących ten stosunek. Pogrom w marcu 1940 r. w Warszawie⁴³, komentarz do gettowego pogrzebu Żyda katolika⁴⁴, opinia pisarza Hilela Cejtlina o powojennych perspektywach Żydów⁴⁵, analiza postaw polskich dokonana przez Polkę Irenę Adamowicz⁴⁶, antysemityzm w obozie jenieckim⁴⁷, antyżydowskie nastroje rejestrowane w pociągu⁴⁸, mordy na Żydach wyskakujących z pociągu do Trebłinki przez zorganizowane grupy Polaków⁴⁹. To niektóre tylko zapisy z tomu, w całym Archiwum opisów i analiz polskiego antysemityzmu jest pod dostatkiem. Niezrozumiała jest całkowita nieobecność kluczowej dla rozumienia stosunku Polaków do Żydów w czasie wojny pracy Ringelbluma *Stosunki polsko-żydowskie*⁵⁰,

⁴¹ Żydzi ginęli w komorach gazowych, w gettach, obozach pracy, masowych egzekucjach oraz „na skutek prowadzonych obław na uciekinierów, co określano często niemieckim terminem Judenjagd” (*ibidem*, s. XXXVI).

⁴² Jan Grabowski, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011.

⁴³ Autor nieznan, Relacja pt. *Anno 1940...*, s. 268.

⁴⁴ Zmarły miał być pochowany na cmentarzu Powązkowskim, w ten sposób po śmierci będzie mógł „doznać szacunku przebywania wśród swoich, jakiego za życia, pomimo starań i poświęceń, nie zdołał osiągnąć” (Natan Koniński, *Relacja o pogrzebie Żyda-katolika w getcie warszawskim* [w:] *Antologia*, s. 298).

⁴⁵ „Polacy powiedzą, że Żydzi zrobili z Niemcami najlepsze interesy, otrzymali od nich autonomię i podburzanie przeciwko Żydom będzie kwitło” (Cejtlin, *Odpowiedź na ankietę dotyczącą oceny sytuacji ludności żydowskiej w getcie warszawskim...*, s. 321).

⁴⁶ Irena Adamowicz, Relacja pt. „*Polacy o Żydach*” [w:] *Antologia*, s. 355–360.

⁴⁷ Autor nieznan, Relacja pt. „*...die waren in Deutschland gefangen*” (fragmenty) [w:] *ibidem*, s. 430.

⁴⁸ Henryk Bursztyn, *Relacja z ucieczki ze Lwowa* [w:] *ibidem*, s. 489.

⁴⁹ Finkelsztajnowie, rodzeństwo z Łukowa, Relacja pt. *Zagłada Łukowa* [w:] *ibidem*, s. 595. Na marginesie można zauważyć, że wyskakiwanie z pociągów śmierci było zjawiskiem znacznie bardziej rozpowszechnionym, czasem niemal masowym, niż wynika z potocznego przekonania, że Żydzi do końca nie wierzyli, iż jadą na śmierć, albo bali się skakać.

⁵⁰ Emanuel Ringelblum, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej*, wstęp Tadeusz Epsztein [w:] *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 29a:

która jest oglądem całości tych stosunków z bliskiej perspektywy; pisana była od późnej jesieni 1943 do wiosny 1944, kiedy wszystko się już dokonało.

Z apeli do świata Jacek Leociak cytuje entuzjastyczną reakcję Ringelbluma na wyemitowane przez BBC w czerwcu 1942 r. audycje oparte na raportach „Oneg Szabat” i Bundu⁵¹. Entuzjazm Ringelbluma bierze się z poczucia wypełnienia misji, jaką było zawiadomienie świata przez „Oneg Szabat” o zbrodniach niemieckich, i z nadziei, że Anglia zastosuje wobec Niemców środki odwetowe, a wtedy, pisał, „może będziemy ocaleni”. Autor wstępu komentuje, że „nadzieja ta została zawiedziona”⁵². We wstępie nie ma wzmianki o żadnym innym apelu Żydów, o apelach do władz polskich, w tym władz wojskowych, o odmowie sprzedaży broni przez AK. Wbrew, wierzę, woli Jacka Leociaka obraz ze wstępu wyłania się taki: policja żydowska w Warszawie odegrała haniebną rolę w eksterminacji Żydów⁵³ (to prawda, ale nie ma słowa o policji granatowej...); świat zawiódł (to prawda, ale nie ma słowa o tym, jak władze Polski opuściły swoich żydowskich obywateli, a dowództwo wojskowe uniemożliwiło im walkę w oddziałach partyzanckich, więcej, partyzantka polska nierzadko niszczyła oddziały żydowskie⁵⁴).

W podrozdziale „Separacja i izolacja” nie ma słowa o braku reakcji polskiej na tę separację, jest natomiast zdanie „Od 15 października 1942 roku Żydom groziła kara śmierci za samowolne opuszczenie getta. Karani mieli być też Polacy, którzy udzielali Żydom pomocy”⁵⁵. Zostawione bez komentarza stwierdzenie to oznacza, że Polacy po prostu nie mogli pomóc. Zważywszy na rolę Centrum Badań nad Zagładą Żydów, którego Jacek Leociak jest członkiem, w odtwarzaniu nieobecnego przez dziesięciolecia wymiaru Zagłady – roli Polaków, obraz, jaki wyłania się ze wstępu, jest niekompletny w sposób, który niełatwo zrozumieć⁵⁶. Być może w przekonaniu autorów opracowania *Antologii* wydawcy monumentalnej serii „Biblioteka Narodowa” nie dojrzeli jeszcze do zmierzenia się z tzw. trudną prawdą; ale dlaczego tę niedojrzałość wzmacniać?

Pisma Emanuela Ringelbluma z bunkra, oprac. Eleonora Bergman, Tadeusz Epszstein, Magdalena Siek, Warszawa: ŻIH, 2018, s. 3–126.

⁵¹ Leociak, *Wstęp* [w:] *Antologia*, s. XXVI.

⁵² *Ibidem*, s. XXVII.

⁵³ *Ibidem*, s. XVI.

⁵⁴ Stosunek Delegatury Rządu na Kraj oraz władz wojskowych do eksterminacji Żydów gruntownie omawia Dariusz Libionka w: *idem*, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu wobec eksterminacji Żydów* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. Andrzej Żbikowski, Warszawa: IPN, 2006, s. 15–208.

⁵⁵ Leociak, *Wstęp* [w:] *Antologia*, s. XXII.

⁵⁶ Prawdą jest, że apele, o których mowa, pojawiły się później, kiedy Zagłada była już właściwie dokonana, na dodatek już po „zamknięciu” Archiwum. Chodzi jednak o perspektywę historyczną niezbędną także do zrozumienia wydarzeń, o których traktuje Archiwum Ringelbluma; antysemityzm nie pojawił się w roku 1943.

BIBLIOGRAFIA

- Adamowicz Irena, Relacja pt. „*Polacy o Żydach*” [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Adler Stanisław, „*Żadna blaga, żadne kłamstwo...*” *Wspomnienia z warszawskiego getta*, oprac. Marta Janczewska, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2018.
- Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 12: *Rada Żydowska w Warszawie (1939–1943)*, oprac. Marta Janczewska, Warszawa: ŻIH i WUW, 2014.
- Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 14: *Obozy pracy przymusowej*, oprac. Marta Janczewska, Warszawa: ŻIH i WUW, 2015.
- Autor nieznany, *Inny niż wszyscy – dr Neuman* [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Autor nieznany, Relacja pt. „*...die waren in Deutschland gefangen*” (fragmenty) [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Autor nieznany, Relacja pt. *Anno 1940*. Chrześcijanin pomaga przejść bezpiecznie Żydowi przez ulice Warszawy, ogarnięte pogromem [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Bauer Yehuda, *The Context of The Holocaust Phenomena*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2000, nr 1.
- Biblioteka Narodowa 1919–2019. Księga jubileuszowa serii*, red. Stanisław Bereś, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Bursztyn Henryk, *Relacja z ucieczki ze Lwowa* [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Cejtlin Hilel, *Odpowiedź na ankietę dotyczącą oceny sytuacji ludności żydowskiej w getcie warszawskim* [w:] *Antologia*.
- Finkelsztajnowie, rodzeństwo z Łukowa, Relacja pt. *Zagłada Łukowa* [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Forecki Piotr, *Od „Shoah” do „Strachu”. Spory o polsko-żydowską przeszłość i pamięć w debatach publicznych*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
- Friedman Filip, *Przedmowa* [w:] Szymon Datner, *Walka i zgada białostockiego ghetta*, wyd. 1, Łódź: CŻKH, 1946; wyd. 2, Warszawa: ŻIH, 2014.
- Gauden Grzegorz, *Lwów – kres iluzji. Opowieść o pogromie listopadowym 1918*, Kraków: Universitas, 2019.
- Grabowski Jan, *Judenjagd. Polowanie na Żydów 1942–1945. Studium dziejów pewnego powiatu*, Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą Żydów, 2011.
- Huberband Szymon, Opracowanie pt. *Kidusz ha Szem* [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Janczewska Marta, *Archiwum Ringelbluma jako tekst globalny* [w:] *Literatura polska wobec Zagłady (1939–1968)*, red. Sławomir Buryła, Dorota Krawczyńska, Jacek Leociak, Warszawa: Fundacja Akademia Humanistyczna i IBL PAN, 2012.
- Janczewska Marta, *Codziennosc i niecodziennosc Zagłady* [w:] *Literatura wobec Zagłady...*,

- Jarecka Gustawa, *Relacja pt. Ostatnim etapem przesiedlenia jest śmierć* [w:] *Antologia*, s. 378.
- Jokusch Laura, *Chroniclers of Catastrophe: History Writing as a Jewish Response to Persecution before and after the Holocaust* [w:] *Holocaust. Historiography in Context. Emergence, Challenges, Polemics and Achievements*, red. David Bankier, Dan Michman, Jerusalem: Yad Vashem, 2008.
- Keff Bożena, *Strażnicy fatum. Literatura lat powojennych o Zagładzie, Polakach i Żydach. Dyskurs publiczny wobec antysemityzmu*, Warszawa: Wydawnictwo „Krytyki Politycznej”, 2020.
- Koniński Natan, *Relacja o pogrzebie Żyda-katolika w getcie warszawskim* [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Leociak Jacek, *Tekst wobec Zagłady. O relacjach z getta warszawskiego*, wyd. 1, Wrocław: Fundacja na Rzecz Nauki Polskiej, 1997.
- Leociak Jacek, *Wstęp* [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Libionka Dariusz, *ZWZ-AK i Delegatura Rządu wobec eksterminacji Żydów* [w:] *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką 1939–1945. Studia i materiały*, red. Andrzej Żbikowski, Warszawa: IPN, 2006.
- Opowieść o niewinności. Kategoria świadka Zagłady w kulturze polskiej (1942–2015)*, red. Maryla Hopfinger, Tomasz Żukowski, Warszawa: IBL PAN, 2018.
- Perec Icchok Lejbusz, *Wybór opowiadań*, tłum. i oprac. przypisów Anna Dresnerowa, wstęp Bernard Mark, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1958.
- Ringelblum Emanuel, *Stosunki polsko-żydowskie w czasie drugiej wojny światowej*, wstęp Tadeusz Epsztein [w:] *Archiwum Ringelbluma. Konspiracyjne Archiwum Getta Warszawy*, t. 29a: *Pisma Emanuela Ringelbluma z bunkra*, oprac. Eleonora Bergman, Tadeusz Epsztein, Magdalena Siek, Warszawa: ŻIH, 2018.
- Tokarska-Bakir Joanna, *Historia jako księgowość kreatywna*, „Dwutygodnik.pl”, 2011, <http://www.dwutygodnik.com/artukul/1956-historia-jako-ksiegowosc-kreatywna>.
- Tytelman Nechemiasz, *Dziennik (fragment): Relacja z cmentarza na Gęsiej* [w:] *Archiwum Ringelbluma. Antologia*, oprac. Marta Janczewska, Jacek Leociak, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2019.
- Żukowski Tomasz, *Wielki retusz. Jak zapomnieliśmy, że Polacy zabijali Żydów*, Warszawa: Wielka Litera, 2018.